

OSMANLI İKTİSAT TARİHİ KONULARININ ÖĞRETİMİNE ZİHNİYET TEMELLİ BİR YAKLAŞIM

Dr. Ahmet Şimşek

ÖZET

Türkiye’de orta dereceli okullarda tarih eğitiminde iktisadi konuların işlenmesinde pek çok sorun göze çarpmaktadır. Bu çalışma ile öncelikle liselerde genel tarih eğitiminin bir parçası olarak iktisat tarihinin öğretiminde yaşanan bu tür aksaklar tarih eğitimine has bir bakış açısıyla belirlenmeye çalışılmıştır. Bu sorunların iktisadi faaliyet-zihniyet ilişkisinin kavranamamasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Bundan dolayı Ülgener başta olmak üzere Sayar, Genç ve Tabakoğlu’nun çalışmaları dikkate alınmıştır. Özellikle Ülgener’in iktisadi faaliyetlerin zihni arka planını açıklama iddiasını taşıyan çalışmalarındaki bulguları bu makalenin ana malzemesini oluşturmuştur. Çalışma sonunda; lise tarih dersinde yer alan Osmanlı Devleti’nin klasik dönemindeki iktisadi yaşamının Osmanlı toplumunun zihniyet dünyasıyla ilişkili olarak işlenmesinin bu sorunları çözebileceği belirtilmiştir.

Anahtar sözcükler: tarih öğretimi, zihniyet, iktisat tarihi, Osmanlı

A STUDY ON THE MENTALITY-BASED APPROACH TOWARDS TEACHING OF ECONOMICAL HISTORY SUBJECTS OF CLASSICAL OTTOMAN PERIOD

ABSTRACT

Many problems are observed in teaching of economy subjects in the scope of history education given in high schools in Turkey. In the scope of this study, such problems experienced in teaching of the “history of economy” as a part of general history education -particularly in high schools- are tried to be detected from a perspective specific to history education. These problems are believed to result from the failure to comprehend the relationship between economic activities and mentality. Therefore, particularly the study conducted by Ülgener and the studies by Sayar, Genç and Tabakoğlu are taken into consideration. Especially the findings obtained in the studies of Ülgener, which are claimed to explain the mental background of economic activities, constitute the main data of this study. At the end of the study; it is stated that teaching of economic life in the classical period of Ottoman Empire -a subject to be taught in the scope of high school history lesson- in relation with the mental world of Ottoman society can eliminate these problems.

Keywords: history teaching, mentality, economy history, Ottoman.

1. GİRİŞ

İktisat; insanların yaşayabilmek için üretme, ürettiklerini bölüşme biçimlerinin ve bu faaliyetlerden doğan ilişkilerin bütünüdür (TDK, 2007). İktisat tarihi ise; bir ülkenin kuruluşu itibari ile iktisadi anlamda gelişmelerini ekonomik gösterge ve değişikliklerini tarihi süreçte incelemek ve karşılaştırmak işini üstlenen bilim dalıdır (web 1). İktisat incelediği konulara ve yaklaşımlarına göre dallara ayrılır. Konu bağlamında yaklaşım olarak normatif ve pozitif iktisat dikkate değerdir.

Normatif iktisat; bir durumu hedef olarak gören, ekonomik düzenin nasıl olmasına dair fikirler üreten iktisat dalıdır. Belirlenen hedefler için neler yapılması gerektiğini araştırır. Pozitif iktisat ise, sadece ekonomik düzeni sebep-sonuç ilişkisi içinde inceleyen, ekonomi içinde sürekli geçerli kanunları saptamaya çalışan iktisat dalıdır (web 1).

İktisat tarihinin, geçmişte neyin, nasıl olması gerektiğinden çok, nasıl olduğunu ele alması kaçınılmazdır. Çünkü tarih bilimi, geçmişte olması gerekenleri değil, olanları incelemeyi amaçlar. Bu bağlamda iktisat tarihinin pozitif iktisat akımından etkilenmesi anlaşılır bir durumdur. Ancak, iktisat tarihi ya da tarihte iktisatlık konuların araştırılmasında pozitif iktisadın ön gördüğü, “ekonomi için sürekli geçerli kanunlar bulmaya çalışma” çabalarını, 19. yüzyılın tarih alanını bazı kanunlara göre açıklama ya da tarihten genel kanunlar elde etme eğilimleriyle açıklamak mümkün olabilir. O

dönemde Hegel'in idealist anlayışı, Marks'ın tarihi materyalizm yaklaşımı ve Nietchze'nin varoluşsal bakış açısıyla tarihi yorumlaması göz önüne alındığında durum daha iyi anlaşılabilir.¹ Bu çerçevede iktisadi tarih konularının yazımında da genel tarih yazımında olduğu gibi çeşitli tarzların meydana geldiği görülmüştür. Sosyal tarih anlayışı bunlardan biridir.

Kökenleri 19. yüzyıla dayanan “sosyal tarih” anlayışı, her türlü insan etkinliğinin tarihin konusu olabileceğini savunmuştur. En geniş anlamıyla belirli bir toplumun sosyal hayatı ile ilgili değişim, dönüşüm veya gelişimini, sosyal hizmet kurumlarının tarihi gelişim sürecinde aldıkları rollerdeki değişimi, sosyal boyutu olan kavram ve değerlerin zamanla hangi alanlarda ve hangi maksatlarla kullanıldığını incelemiştir (Seyyar, 2007). Voltaire'nin “hayat tarzını incelemelere dâhil eden tavrı”, Gibbon'un meşhur “Roma İmparatorluğu'nun Çöküşü”nde “sosyo-kültürel tarihi siyasi olaylar anlatısıyla bütünleştirmesi”, Michelet'in “aşağının perspektifinden tarih” yaklaşımı, Green'in “İngiliz Halkının Kısa Tarihi” eserindeki sosyal çözümlenmeleri, Spencer'in “kral biyografilerinin toplum bilimi açısından değersizliğine” ilişkin görüşleri, Durkheim'in “ulus tarihinde yer alan tikel olayları eleştirilmesi” gibi daha pek çok sosyal bilimci ve düşünürün tarihe sosyo-kültürel yaklaşımları, 19. yy.ın sonlarına doğru geleneksel tarihçiliğin karşısında yeni bir anlayışın² yerleşmesini sağladı (Burke, 2002: 29–35). Bu bağlamda bir insan faaliyeti olarak iktisadi konuların da tarih çalışmalarında önemli bir yer bulması gerçekleşmiştir. Tarih araştırmalarında yaklaşımın farklılaşması kaynakların değerlendirilmesinde çeşitliliği getirmiştir. Sosyal tarih, geleneksel tarih yazımında olduğu gibi resmi devlet belgelerini yine önemsemmiştir. Ancak bunun yanında toplumun yaşamın her alanına sızan etkinliklerini; istatistikler, sözlü ifadeler, edebi metinler, biyografiler, anılar, dergiler ve gazetelerden edinmeye ve bu edindikleri bulguları karşılaştırarak değerlendirme yoluna girmiştir. Bu durum evrensel anlamda genellemelerin yapıldığı klasik iktisat yaklaşımının tarihe yansımaları beraberinde getirmiştir. Klasik iktisat okulunun tümdengelimci, evrenselci ve mutlakçı yaklaşımına iktisat tarihini açıklamaya çalışmasına zamanla çeşitli eleştiriler gelmiş ve bu eleştiriler farklı iktisat tarihi okullarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bunlardan konumuz açısından en önemlilerinden biri 1843'te Rocsher ile ortaya çıkan Alman Tarihçi Okulu'dur (web 2).

Alman Tarihçi Okulu tümevarımcı ve izafi bir yöntemi benimsemiştir. 1870'de Schmoller ile iktisat tarihi genel kanunlar yanında örf, adet, hukuk, toplum, devlet, sosyal zümre ve din gibi etmenler dikkate alınmadan anlaşılabilir görüşüne ulaşmıştır (web 2). Özellikle Sombart'ın “Modern Kapitalizm” ve Weber'in “Kapitalizmin Ruhunu ve Protestan Ahlakı” adlı çalışmaları toplumların zihniyet dünyalarının onların iktisadi faaliyetlerini nasıl şekillendirdiklerini açıklamaya çalışmıştır. Alman Tarihçi Okulu'dan etkilenen bazı İngilizler daha sonra İngiliz Tarih Okulu'nu kurmuşlardır. Toynbee ve Cunningham gibi tarihçiler bu okulun en güçlü temsilcileridir. Bunlar ağırlıklı olarak birer tarihçi gibi tarihsel belgelerin incelenmesi ile iktisat tarihinin yazılabileceğini söylemişlerdir (web 2).

Bütün bu iktisat tarihi yaklaşımları başta da belirtildiği gibi sosyal tarih anlayışı çerçevesinde, tarih yazımında olduğu kadar tarih eğitime de yansımıştır. Batıda Annales Okulu olarak bilinen sosyal tarih yazımı ve eğitimi anlayışı, sosyolojinin yanında iktisat biliminin bulguları da kullanmayı amaçlamıştır. Daha çok tarihin nicelleştirilmesini (sayısallaştırılması) öngören bu okul ile iktisat-tarih ilişkisi daha da güçlenmiştir. Ancak bu yaklaşımın ülkelerin tarih programlarına yansımaları çok geç gerçekleşmiştir. Örneğin, sosyal tarih anlayışının İngiltere'de programa gerçek anlamı ile yansımaları, kadın tarihi, çocuk tarihi, sözlü tarih çalışmalarının da önemsendiği 1970'li yıllarda gelişen “yeni tarih” anlayışı ile gerçekleşmiştir (Ata, 1999).

2. TÜRKİYE'DE LİSE TARİH DERSLERİNDE SOSYAL TARİH ANLAYIŞI VE İKTİSAT TARİHİNİN DURUMU

Türkiye'de ise iktisat tarihi yazımına Barkan, İnalçık, Faroqhi, Genç, Pamuk, Sayar ve Tabakoğlu gibi önemli birçok tarihçi, sosyolog ve iktisatçının çalışmaları katkı sağlamasına rağmen, iktisat tarihinin önemsendiği “sosyal tarih” anlayışının öğretime yansımaları kolay olmamıştır. Bu anlayışın ilköğretime yansımaları 2005 Sosyal Bilgiler Öğretim Programı ile henüz gerçekleşirken, orta öğretimde halen çok

¹ Bunun için bakınız: Doğan Özlem, Tarih Felsefesi, Anahtar Yayınları, İstanbul, 1996; Kubilay Aysevener ve E. Müge Barutca, Tarih Felsefesi, Cem Yayınevi, İstanbul, 2003.

² Bunlardan Durkheim'in takipçisi sayılan Simiand'ın geleneksel tarih yazıcılığında yıkılması gereken üç put olarak tanımlandığı; “siyasi olaylara abartılı önem verilmesi”, “büyük adamlara verilen ölçsüz değer” ve “kronoloji içinde köken incelemelerine dalıp kendini kaybetme” Türkiye'de bugün bile hem tarih yazımımızda hem de öğretimimizde başat sorunlar olarak tanımlanabilir.

kısmî yer bulduğu söylenebilir. Bunun en büyük nedeni; Türkiye’de liselerde, Osmanlı askeri okullarındaki programdan beri devam eden, “askeri ve siyasi” tarih merkezinde bir tarih eğitimi anlayışının benimsenmiş olmasıdır. Bu benimsenmiş, toplumun sosyal tarihine olduğu kadar bunun önemli bir parçası olan iktisadi tarihine de gereken önemin verilmesini engellemiştir. Dolayısıyla iktisat tarihi araştırmalarında elde edilen veriler tarih programları ve ders kitaplarına bir türlü yansıtılmamıştır. Liseler okutulan tarih programında iktisatlık konulara, devletlerin siyasi tarihleri yanında “tadım” bir oranda iktisadi verilerden yararlanılmak suretiyle yer verildiği görülmüştür. Halen yürürlükte olan 1993 lise tarih programı ile bu anlamda beklenen değişik yapılamasa da³ son 15 yıllık süreçte Türkiye’de tarih eğitiminde sosyal tarihin yeri üzerine yapılan tartışma, eleştiri ve önerilerin, iktisadi konuların ders kitaplarında geçmişe göre kısmen daha fazla yer bulmasını sağladığı da gözlemlenmiştir. Bu durum sevindirici olmakla birlikte yeterli sayılmamalıdır.

Türkiye’de liselerde okutulan tarih programlarında iktisat tarihine verilen yerin yetersizliği yanında belki ondan daha önemli bazı pedagojik sorunların varlığı söz konusudur. Öyle ki bunlar şu şekilde sıralanabilir:

1. Toplumların iktisadi faaliyetlerinin sadece bu faaliyetlerin sonucunda ortaya çıkan kurumlar üzerinden değerlendirilmesi,
2. İktisadi faaliyet alanlarından sadece birine odaklanılarak planlama yapılması,
3. İktisadi konuların sadece askeri ve siyasi tarihi destekleyecek biçimde ele alınması,
4. Klasik Osmanlı dönemi askeri ve siyasi başarıları yanında kültürel ve iktisadi gelişmelerin, ayrı ayrı parçalar halinde ve çok da onlarla ilişkili olmamak üzere kurulmuş metinlerle açıklanmaya çalışılması,
5. Bu iktisadi faaliyetleri ortaya çıkaran etmenler (özellikle sosyo-kültürel) göz önüne alınmaksızın bugünün bakış açısı ve değerler dünyasından beslenen tutum ve davranışlarla anlaşılmaya çalışılmasıdır. Bu durum bugünün değerler dünyasının tarihe taşınarak, yüzyıllar öncesini tasarlama (kurgulama) tehlikesini (anakronizm) ortaya çıkarabilmektedir. Bu sorunların daha iyi anlaşılması için konumuz bağlamında klasik Osmanlı dönemi iktisat tarihi örneğinde şöyle ele alabiliriz:

Günümüzde liselerde Osmanlı tarihi adı ile bir ders yer almamakla birlikte lise 1-2. sınıflarda okutulan “Genel Türk Tarihi” dersinin kısmi, “Tarih 1” ve “Tarih 2” derslerinin ise ana konusunu oluşturduğu söylenebilir. Buna rağmen tarih programları ve ders kitaplarının hala bütünüyle askeri-siyasi tarih yaklaşımıyla ele alınması söz konusudur. Bu yaklaşımın, tarihin diğer dönemlerinde olduğu gibi klasik Osmanlı dönemi toplum özelliklerinin anlaşılmasında da ciddi engeller yarattığı söylenebilir. 7 asırlık Osmanlı tarihinin tamamının hala batıya/doğuya yönelik gerçekleştirilen “fetih/yayıma” temelli bir tarih öğretimi yaklaşımıyla öğretilmesinin, bu döneme ait askeri ve siyasi başarılar, anlaşmaların dışında toplumu anlamak için asıl unsurlar olan sosyal, iktisadi, kültürel yapıyı kavramayı neredeyse imkânsızlaştırdığı söylenebilir. Bu soruna ek olarak Osmanlı toplum yapısı, ekonomik faaliyetleri, din ve inanışının pozitivist bir yaklaşımla birbirinden bağımsız bir biçimde ele alınmasının ve bu kurumlar arasında bir ilişkinin kurulmamasının hem klasik Osmanlı döneminin bütünlükle anlaşılmasını güçleştirdiği hem de bu döneme ait amaçların öğretimini içerik ve tarz bakımından indirgediği söylenebilir. Yani, klasik Osmanlı dönemi askeri ve siyasi başarıları yanında kültürel ve iktisadi gelişmelerin, ayrı ayrı parçalar halinde kurulmuş metinlerle açıklanmaya çalışılmasının bütünlüklü ve anlamlı bir öğrenmeyi zorlaştırdığı, bu bağlamda ele alınan konuların içeriğinin kapsam açısından Osmanlı iktisadi hayatının bütünü anlatmaktan uzak düştüğü söylenebilir. Üstüne üstlük bu durumun, çoğu zaman parçacı ve indirgemeci yaklaşımdan kaynaklı olarak daha da anlam daralmasına neden olduğu da bir gerçektir. Osmanlı iktisadi faaliyetleri neredeyse sadece toprak sistemi (tımâr) çerçevesinde açıklanmaya çalışılması buna örnektir. Osmanlı iktisadi faaliyetlerinin

³ Bugün liselerde uygulanmakta olan Tarih 2 müfredatında “**Amaç 48: Osmanlıların iktisat anlayışını zaman içinde meydana gelen belli başlı değişimleri kavrayabilme**” olarak belirtilmiştir. Davranışlar ise “1. Osmanlıların iktisat anlayışının mahiyetini açıklama” ve “2. Osmanlı iktisat anlayışının zaman içindeki değişimlerini açıklama” olarak yer almıştır. Bu iki davranış da konumuz bağlamında önemlidir. Ancak bunların ders kitaplarına yansımalarının beklenilenden hayli uzak bir biçimde ele alındığı da tespit edilmiştir. Klasik Osmanlı dönemini işlemesi açısından özellikle bakınız: Vicdan Cazgır ve diğerleri (2006) Tarih Lise 2, Ankara: MEB Yayınevi.

sadece tımar merkezinde açıklanmaya çalışılması, Osmanlı toplum yapısının olduğundan farklı tanımlanmasının ötesinde birbiriyle çelişen bazı tezlerin ortaya çıkmasına da yol açmıştır. Bunlar;

1. Osmanlı toplumunu ve sosyo-ekonomik sistemini batıda olduğu gibi “feodalite” kavramıyla açıklamaya çalışan bakış açısı,
2. Marksist felsefenin ürünü olarak doğu toplumlarının iktisadi gelişme merhalelerinden birinin “ATÜT (Asya Tipi Üretim Tarzı)” olduğu teziyle açıklamaya çalışan yaklaşım,
3. Osmanlı sisteminin “kendine has bir yapı olduğu” görüşüdür (Güllülü, 1977:11).

Dikkat edilirse bu üç tez de Osmanlı toplum ve iktisadi yapısını sadece **toprak yönetimi** (tımar) merkezinde açıklamaya çalışmaktadır. Bu durumun konu kapsam geçerliğine aykırı olması yanında Osmanlı ticari yaşamını, esnaf teşkilatını, tarımsal olmayan üretimini (özellikle el sanatlarını) açıklamaktan uzak olduğu söylenebilir.⁴ Kaldı ki Osmanlı toplumunda tarım dışı üretim kesiminin görmezden gelinemeyecek kadar genişlikte olduğu, hatta bazı noktalarda tarımsal üretim kesiminden önce geldiği bile ileri sürülebilir (Güllülü, 1977:13). Daha da önemlisi bu iktisadi faaliyetlere neden olan, onlara yön ve anlam veren, toplumu oluşturan bireylerin dünyaya bakışlarının toplamı sayılabilecek toplumsal değerler sisteminin algılanmadan, bir ortaçağ toplumu sayılabilecek klasik Osmanlı toplumsal üretiminin niteliği ve niceliğinin var oluş gerekçelerinin doğru anlaşılabilmesinin zorluğu da ortadadır. Oysa Osmanlı tarihi açısından 14–18. yüzyıllar arasını kapsayan bu döneme (Tabakoğlu, 1996: 9) hâkim olan zihniyet dünyasının bizatihi hem ekonomik hem toplumsal hem de estetiksel alanlardaki faaliyetlerin başat belirleyicisi olması muhtemeldir. Kaldı ki “*Osmanlı iktisadi sistemi Osmanlı hayat tarzıyla ilgilidir. Hayat tarzının da toplumsal zihniyetle yakın ilgisi vardır. Zihniyet hayat tarzını şekillendiren düşünce yapısıdır*” (Tabakoğlu, 1996: 9). Bunun için tarih öğretimi dizgesi içinde klasik Osmanlı toplumunun zihniyet dünyasını ele almadan, dönemin ekonomik faaliyetlerinin neden-sonuç ilişkisi bağlamında gelişimini anlayabilmek, dolayısıyla bu dönemi genel olarak kavrayabilmek mümkün gözükmemektedir. Burada benimsediğimiz bakış, Baltacıoğlu’nun (1933: 19) belirttiği gibi, “[T]arihi; savaşların ya da medeniyet bahislerinin tarihi olarak ele almanın eksik bir yaklaşım olduğudur. Dolayısıyla lise tarih derslerinde iktisatlık konuların yine kültür ve medeniyet bahsinde olduğu gibi hem yüzeysel-eksi hem de yanlış bir bakış açısıyla ele alınmak yerine birbirini tetikleyen bu unsurların bir bütünlükle ele alınmasının daha doğru olacağı söylemek mümkündür.

Ekonomik faaliyetlerin, toplumun zihniyetini oluşturan değerlerden bağımsız düşünülerek adeta salt iktisatlık bir konuya indirgenmesinin bütüncül bir tarih eğitime karşı bir duruş sergilemesi yanında, bugünün bakış açısı ve değerler dünyasından beslenen tutum ve davranışları tarihe taşıyarak, yüzyıllar öncesini tasarlama (kurgulama) tehlikesini taşıdığı da göz önünde tutulmalıdır. Örneğin bugün liselerde okutulan *Tarih Lise 2* (2006:166) adlı ders kitabının klasik Osmanlı iktisadi yaşamına ilişkin bilgi verilen “Tüketim” başlıklı kısmında Çünkü tüketim insanların gelir durumuna bağlıdır. Geliri çok olan insanlar tüketime daha fazla yönelmişlerdir. Bu durum bugünkü devletlerde olduğu gibi⁵ Osmanlı devleti’nde de geçerliydi denilmektedir. Ki bu durum apaçık anakronik bir yaklaşımdır.⁶ Ders kitaplarındaki bilgilerin anakronizme yol açmasının bireylere kazandırılması amaçlanan doğru bir tarihsel bilincin oluşmasını engelleyeceği söylenebilir. Oysa iktisadi faaliyetler de toplumların dünya algıları, kültürel kodları gibi tarihsel bir bakış açısıyla işlenmedikçe, sadece bu faaliyetlerin sonuçları üzerinden bir öğretim imkânı sunularak, bu faaliyetleri bugüne ait kavram ve bakış açısı (presentizm) ile ele almakla sadece kafa karışıklığına neden olunabilecektir.

Çalışmamızda, klasik Osmanlı toplumunda ekonomik faaliyetlerin, döneme hâkim olan zihniyet dünyasından nasıl etkilediğine kuramsal boyutta dikkat çekilmeye çalışılacağı için bu çerçevede, iktisat tarihinde değer temelli açıklama alışmalarına kısaca bakmak yararlı olacaktır.

3. İKTİSAT TARİHİNİ ZİHNİYET TEMELLİ AÇIKLAMA ÇALIŞMALARI

Tarihi yönlendiren etmenlerin başında neyin geldiği sorusuna verilen farklı cevaplar, bu alanda çalışanların farklı araştırma yöntem ve tekniklerini benimsemelerini, farklı öncelikler belirlemelerini

⁴ Osmanlı toplum yapısının bir tarım toplumu olması söz konusu olsa bile bu bakış açısının Osmanlı kurumlarını ve toplum yapısını dünyanın diğer devletlerindeki yapılarla evrensel bir karşılaştırma şansı tanımanın yanında Avrupa merkezci bir yaklaşım olduğu da açıktır.

⁵ İtalikler sorunu vurgulamak amacıyla tarafımızca yapılmıştır.

⁶ Ders kitaplarında bu tarz vahim hataların yapılması üzücüdür. Ancak bunun MEB’in tarihçilere yazdırdığı, Talim Terbiye Kurulu’nun denetiminden geçirecek bastırıldığı bir ders kitabında görmek daha da şaşırtıcıdır.

sağlamıştır. Yukarıda kısaca değinilmeye çalışılan 19. yüzyılın bir tarih yüzyılı olarak adlandırılmasına da yol açan bu durum, tarihin bir zihniyet tarihi olduğu yaklaşımının da ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu anlamda kültür tarihçiliği gelişmiştir. Burckhardt'ın "Rönesans", Toynbee'nin "Uygarlık Yargılanıyor" Spengler'in "Batı'nın Düşüşü" adlı eserleri bu bağlamda önemli çalışmalardır. Bir toplumun zihniyet yapısının o toplumun ekonomik faaliyetleri üzerinde derin bir etkisi olduğu tezi ise, sayıları çok olmasa da bazı önemli sosyal bilimciler tarafından dile getirilmiştir. Weber'in "*Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*"nu, Sombart'ın "*Modern Kapitalizm*"i, Türkiye'de ise Ülgener'in "*İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*" buna örnek sayılabilir.

Bilindiği gibi tarihte toplumların üretim süreçlerinin onların sahip oldukları değerler dünyasından etkilendiği tezini ilk kez sistemli ve derinlikli çalışan Weber olmuştur. O, Batı iktisadi gelişmesini belirleyen faktörlerin ne olduğu hususundaki düşünceleriyle iktisat tarihine önemli katkılarda bulunmuştur. Weber, Batı uygarlığını çözümlmek için kapitalizmin; kapitalizmin anlaşılması için ise kapitalist zihniyet ve kapitalist insan tipinin bilinmesinin gerektiğini söylemiştir. O, iktisadi gelişmeyi insan tipine ve onun zihniyet yapısına bağlayan görüşleriyle bir çığır açmıştır (Torun, 2002: 96).

Weber'e göre; ekonomik teşkilatlanmadan önce ideolojik sebepler vardır. Kapitalizmin ruhu Protestanlığın ahlakında gizlidir. Protestanlığın davranış kuralları ve pratik ahlâkı bilinmeden kapitalizmin ortaya çıkışı gerçek anlamda anlaşılabilir değildir. İktisadi yaşayış, her yer ve dönemde, yalnız dış verilerin bir araya gelişinden ibaret bir madde dünyası değildir. İnsanların inanç sisteminin belirli bir anda ekonomik sistem tarafından yönetilmesi gibi, ekonomik tutumlarının da inanç sistemleri tarafından yönetilebilmesi mümkündür.

Weber çalışmalarında, ekonomik şartların mevcut olduğu çoğu toplumlarda, çeşitli dinlerin ürettiği değer ve tutumların kapitalizmi neden ortaya çıkardığını ya da çıkarmadığını açıklamak istemiştir. Bu bağlamda, elde ettiği verilere göre; Avrupa'da Protestanların Katoliklere nispeten daha zengin ve iktisadi faaliyetlere katılmaya daha istekli olduklarını görmüştür. Bunu ise Katoliklerin daha az kâr açlığı duyan, sâkin bir mizaca sahip olmalarına, az kârlı da olsa güvenli bir hayatı risk ve heyecan dolu bir hayata tercih etmelerine bağlamıştır (Weber, 1997: 30,31,36).

Weber, Batı tipi kapitalizmin, Batı uygarlığı dışında, hiçbir yerde gelişmemiş olduğunu tespit etmiştir (Weber, 1997: 21-22). Bunu da uygarlıkları biçimlendiren dinlerin dünyaya bakışına bağlamıştır. Weber, dünya dinleri ile ilgili yaptığı çalışmasına göre; mistik eğilim taşıyan dinlerin iktisadi gelişmeye uygun olmamasına karşılık, dünyaya dönük, asketizmle uzlaşmış dinlerin iktisadi gelişme için fırsat yakaladıklarını bir görüş olarak geliştirmiştir. Ona göre mistik dinler Hint-Çin dinleridir. İslâm dini de başlangıçta aktif riyazet karakterli iken, sonradan bazı toplumsal tabakaların etkisi (tasavvufun) ile mistik karaktere bürünmüştür. (Weber, 1993: 241-244). Bu noktada, Weber'in din-iktisadi faaliyetler ilişkisini doğrudan kurmadığını belirtmek yararlı olur. Çünkü o dinin etkisini, ülkenin dini havası, aile çevresinin yönlendirdiği eğitim ile kazanılan ruhsal özelliklerin kişinin meslek seçimini ve daha sonraki mesleki kaderini etkilemesi bağlamında (Weber, 1997: 34) olduğu kadar bireylerin davranışlarını belirleyen değer yargılarını da şekillendirmesi yönü ile dikkate almıştır.

Weber tezini desteklemek için tarihsel süreçte iktisadi anlamda başarılı olan toplumları yine sahip oldukları dünya görüşü/dinine göre değerlendirmiştir. Buna göre Reformasyondan beri Hollanda, İngiltere, Amerika ve Almanya gibi ekonomik bakımdan gelişmiş Batılı ülkelerin hepsi Protestan'dır. Buna karşın, İtalya, İspanya, Portekiz gibi kalkınmamış ülkelerde Katolik nüfus yoğunluktadır. Oysa, kapitalizmin tamamlayıcı şartları mevcut olmasına ve hatta kapitalizmin başlangıç unsurları Katolik ülkelerde ortaya çıkmasına rağmen Endüstri Kapitalizm'i bu ülkelerde gerçekleştirilmemiştir. (Torun, 2002: 92).

4. TÜRKİYE'DEKİ ÇALIŞMALAR VE BUNLARIN TARİH ÖĞRETİMİNE OLASI YANSIMALARI

Türkiye'de ise Barkan'ın "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler" adlı çalışması, toplum tarihine ait bir konunun iktisadi verilerle işlenerek zihniyet dünyasıyla ilişkisini doğrudan ele almasa da Türklerin Anadolu'ya yerleşmeleri ve yut tutmaları, buradaki toprağı işlemelerinde

inançlarının rolünü incelemesi açısından burada dile getirilmelidir.⁷ Barkan, sosyal tarih yaklaşımını iyi anlamış ve çalışmalarında ilke edinmiş, uluslar arası üne sahip bir iktisat tarihçisi olarak kendinden sonra gelenleri etkilemiştir. Ancak Weber'in görüşleri ve yaklaşımının vazih bir biçimde öncelikle Ülgener'in çalışmaları ile sürdürdüğünü söylemek mümkündür. Bu bağlamda iktisat tarihine zihniyet temelli yaklaşımın daha sonra Ülgener'in mesai arkadaşı Sayar, Barkan'ın öğrencisi olan Genç⁸ ve Tabakoğlu'nun⁹ çalışmaları ile devam ettiği söylenebilir. Burada daha çok Ülgener'in çalışmaları üzerinde durulmuştur. Çünkü Ülgener'in metodolojisi ve ulaştığı bulguları bizim çalışmamızın ana eksenini oluşturmuştur.

Ülgener, "topluma hâkim zihniyet yapısının onun iktisadi faaliyetlerini de biçimlendirdiği" tezinden hareketle, Türk tarihinin uzun bir döneminin iktisatlık sorunlarına farklı bir bakış açısı sunmuştur. Bahis edildiği gibi, Weberyen yaklaşımı benimseyen Ülgener, Türk toplumunun zihniyet dünyasını anlamak için Weber'in çalışmasına temel oluşturan örneklerden çok daha fazlasını bulmaya çalışmıştır. O, "*İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*" adlı eserinde, çalışmamızın konusunu oluşturan Osmanlı toplumunun zihniyet yapısı ve bunun iktisadi faaliyetlerle olan ilişkisini incelemiştir. Çalışma, klasik Osmanlı dönemi iktisadi faaliyetlerinin toplumun sahip olduğu zihniyet dünyasıyla ilişkisini anlatma yanında konuyla ilgili öğretime dönük önemli malzemeyi de sunmaktadır.

Ülgener günlük yaşama dâhil olmuş, basit, iddiasız bir sadelikte görünen fikirlere ya da halk dilinde söylene söylene alışıl gelmiş, çoğunlukla asıl mistik-dini anlamını kaybetmiş, çıplak kalıplar halinde zamanımıza kadar gelmiş deyişlere rastlandığını, bunların geçmişin iktisadi faaliyetlerini şekillendirebilecek pratik ahlak ürünü olabileceğini belirtmiştir (2006: 8). Bu yüzden o, iktisat tarihi araştırmalarında dini kuralları salık veren din eserlerinden ziyade, toplumun pratik ahlakını yansıtan ya da buna etki etmiş halk muhayyilesini yansıtan eserlere yönelmiştir. Ona göre toplumun sanat ürünlerindeki aksi önemlidir. Bu bakımdan nazım ve nesir halinde tasvirler, mesneviler, divanlar, destanlar, hiciv ve mizah yollu takılmalar, hikâyeler, fütüvvetnameler toplumun zihniyet dünyasını anlamak için zengin birer kaynaktırlar. Ancak bunlardan çok dikkatli bir biçimde yararlanmak gerekir. Aksi halde sübjektif bir takım değerlendirmeleri doğruymuş gibi kabul etme riski diğer tarih çalışmalarına göre daha kolay ortaya çıkabilir.

Ülgener, zihniyet araştırmalarının iki önemli noktada özetlenebileceğini belirtmiştir. Bunlar (Ülgener, 2006: 8);

1. Göz önüne alınan çağın ve çevrenin iktisat ahlakını ve zihniyetini az çok geniş ve toplu bir tablo halinde belirtebilmek,
2. O zihniyetin yüzyıllar boyu belirme ve şekillenmesinde değişik faktörlerin, özellikle din ve itikat zümrelerinin payını tayin etmektir.

Ülgener, bu iki işin de kolay olmadığı pek çok riski beraberinde taşıdığını vurgulayarak bu yöntem ile zihniyetin oluşum ve gelişim sürecinin tarih çalışmalarında genelde yapıldığı gibi kronolojik olarak tespit edilemeyeceğini, yapılması gerekenin bir zaman kesiti üzerinde genişliğine bir fizyonomi teşhisi ve belki bir portre denemesi olması gerektiğini söylemiştir (2006: 13). Bu durum, tarih öğretiminde karşılığını örnek olay çalışmaları ile bulmaktadır. Bu bağlamda, klasik Osmanlı döneminde toplumun zihniyet dünyasını sıradan halka dair dikkatle seçilecek günlük yaşamdan örnekler ya da toplumun iktisadi faaliyetlerine asıl yön veren kesimlerden yine dikkatle seçilecek kişilerin belli olaylar karşısındaki geleneksel tepki ve davranış örneklerinde incelemek mümkündür. Bu malzemeyi çözümlenmekle, dönemin iktisadi aktörlerinin iktisadi faaliyetlerine yöne veren pratik ahlaki yargılarını, değer dünyalarını (genellemek kolay olmasa da) ve dönemin zihniyet dünyasını anlamaya giriş yapılabilir. Örnek olaylar yolu ile döneme ait özelliklerle ilgili öğrencilerin bir takım

⁷ Ömer Lütfi Barkan, "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler" Vakıflar Dergisi, Sayı 2, 1942. Sayar "Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması" adlı eserinde Barkan'ın, Osmanlı sisteminin oluşmasında onun payını açıklayan tavrını dipnotta değerlendirmiştir. Bakınız: bahsedilen eser, sayfa:62.

⁸ Genç'in 1973'ten beri yayınladığı makaleleri ve bildirilerini içeren "Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi" adlı kitabına bakılabilir. Ötüken Yayınları, İstanbul, 1999.

⁹ Tabakoğlu ise 1979'dan beri pek çok makale ve kitabı ile İslam iktisadi sistemini ve Osmanlı iktisadi sisteminin anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Bunun için bakılabilir; "Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi" 1985, "Türk İktisat Tarihi" 1997.

çıkarımlarda bulunmalarına fırsat tanımanın bugün Türk eğitim sistemini etkileyen yapılandırmacı yaklaşıma da uygun düştüğü söylenebilir.

Ülgener çalışmasının devamında önce özel anlam yüklediği kavramları detaylı bir biçimde açıklamaya çalışmıştır. Özellikle çağ, ortaçağ, iktisat ahlakı, iktisat zihniyeti, ortaçağ toplum yapısıyla ilişkili Osmanlı toplum yapısı, esnaf ve sanatkâr, esnaflaşma, lonca, eşraf, zihniyet, ahlak eserleri, pratik ahlak, ağalık-efendilik, toplumsal tabakalaşma, tüccar, Ahi (Ahi), insanı kâmil, el işçiliği, görenek, otorite kavramlarını yeri geldiğince açıklayarak, tezini anlaşılır kılmak için edebi eserlerden hareketle geniş tasvirlerde bulunmuştur. Onun tezinin ana unsuru olarak nitelenebilecek zihniyet, alışılmış çağ taksimatı içerisinde her topluluğun paralel bir gelişme yaşamadığından hareketle kronolojik yaklaşımın dışına çıktığından daha önce bahsedilmişti. Ancak buna rağmen, her çağın kendine göre bir sosyal düzeni ve sınıf bölünüşü, kendine has yönetim biçimi ve kendine uygun dünya görüşü ile biçimlendiği ve bu karakteristiklerinin ideal çizgilerine en çok yaklaşan bir vuzuhla kendinde topladığı müddetçe kendine yer bulabileceğini belirtmiştir (2006: 20). Bu anlayışla Ülgener, çağların her birinin tüm toplumlar açısından zamansal bir paralellik taşımasa da kendine has bazı karakteristik özellikleri taşıyabileceğini vurgulayarak, konumuz bağlamında ortaçağı şöyle tasvir etmiştir:

“**Siyasi-politik açıdan;** büyük toprak mülkiyeti ve toprağa dayalı hakimiyet şekli (yerine göre çiftlik, malikane veya yerine sadece büyük zirai rejimi); toprağın başladığı ve bittiği sınırla ölçülü bir iktidar dağılışı (merkeziyetsizlik); yine toprağa dayalı bir rütbe ve mansıp silsilesi. **İktisadi-mali karakteri;** servet belli başlı şekli ile toprağa dayalı kaldığı sürece paranın ve genellikle menkul değerlerin ikinci planda gelen rolü (aynı iktisat). **Teşebbüs formaları;** şehir dışında ve etrafında tarım (büyük ve küçük işletme şekilleri) ile şehir içinde basit çarşı esnafı ve loncaları (ticaret belli yol kavşakları ve transit merkezleri dışında oldukça sönük). Başta büyük toprak rejimine has ağalık ve eşraflık ruhu, asıl ve nesep iddiası, toprağa dayalı ağır, hareketsiz servet ve kıymet anlayışı (yeni zamanların menkul ve servete dayalı, hareketli iş ve çalışma zihniyetinin tam aksine), yine aynı ağırlık ve hareketsizlik içinde lonca ahlakı, tradisyonalist (geleneksel) sanat ve doğan mistik bir havanın çepeçevre kuşattığı bir Ortaçağ (s. 21).

Ülgener’in bu tanımlaması ortaçağın ortak bir takım karakteristik özelliklerinin Türk toplumundaki karşılığını açıklamıştır. Özellikle iktisadi açıdan ortaçağda toplum yapılanmasının bir resmini böylelikle çizmiştir. O toplumun iktisadi faaliyetlere bakışını şöyle özetlemiştir: “Ortaçağın hayat anlayışı, kapitalist öncesi devirlerde olduğu gibi, manasını ve hedefini henüz **maddleşmemiş bir dünya görüşü etrafında sıralanmakta bulur. Maddleşmemiş demekle; gündelik hayatın her türlü hareket ve faaliyet şekillerini iktisadi düşünceden gayri saiklere göre ayarlamış görmek isteyen bir cemiyet anlayışı kastedilmiştir** (s. 60).¹⁰ Sayar’ın (2000: 64-65) Osmanlı medreselerinde iktisat derslerinin olmayıp, iktisadi konulara ahlak dersleri içinde yer verildiğini belirtmesini de bu mana da değerlendirmek gerekir. Çünkü buna göre Osmanlı’da iktisadi faaliyetlere ilişkin bir ilmihal oluşmuştu. Bu ilmihal, mal toplamak ve harcamak konusunda olduğu gibi diğer iktisadi faaliyetlerde de belirleyiciydi.¹¹

Ortaçağ toplumunda gerçekte iki (üst-alt) tabaka olduğunu belirten Ülgener, bunların iktisadi konulara yaklaşımlarındaki ortaklığı şöyle açıklamıştır: “Ortaçağda ağalık ve efendilik maddi endişelerden uzak bir hayat sürmek anlamına gelmemekle birlikte, paye, asalet ve gösteriş teminine vasıta oldukları nispette iktisadi faaliyetlere değer verilirdi” (s.61). Burada dikkati çeken nokta bir nevi dışa dönük sayılabilecek nedenlerden dolayı üst ve alt tabaka arasında bir bakış benzerliğinin belirtilmiş olmasıdır. Bu durum elbette ki ilginçtir. Çünkü üst ve alt tabakanın sahip olduğu varlıktan kaynaklı bir bakış farklılaşması beklenir. Oysa açıklandığı gibi Osmanlı toplumunda üst ve alt tabakanın gösteriş ve asalet için iktisadi faaliyetlere değer verilmesi söz konusudur. Ülgener devamında; “Ortaçağın ticaret ve sanat erbabı da uzun zaman iktisadi-rasyonel olmayan bir takım kıymetler ve idealler etrafına sıralanmış görünür” tezini ifade etmiştir. Gerçekten de esnaf ve

¹⁰ Buradaki tanımlamada ayarlamış yerine ayarlanmış görmek isteyen şeklinde bir tercih tesadüfi değildir. Çünkü Ülgener, dinin ideal ahlak anlayışının toplumda her zaman pratik bulmadığını bilmekte ve bu durumu böylelikle sezdirmektedir.

¹¹ Sayar, bu ilmihalin etkisini şu basit örnekle açıklamıştır: “Şayet mal biriktirmek kişiyi dünyaya bağlıyorsa bu haram, aksine biriktirilen servetin Allah yoluna sarfi ve kanaat üzere hareket ise ahlakidir.”

sanatkâr zümresi olarak tanımlanabilecek Ahi birliklerinin Batı'daki örneklerinde (loncalar) oldukça farklı bir yapıya sahip olduğu görülmüştür. Hatta Tabakoğlu'na (1996: 9) göre Osmanlı sistemini Batı'dan ayıran en önemli özelliklerin Ahilikten kaynaklandığını söylemek pek de yanlış sayılmaz. Çünkü kapitalizmi ve Batı medeniyetini yapan en önemli faktör burjuvazi zihniyeti iken Osmanlı toplum ve ekonomisini büyük ölçüde Ahi zihniyeti yönlendirmiştir. Tabakoğlu devamla, *[K]apitalizmin oluşturup idealize ettiği 'homo economus'un temel saikinin ferdi menfaat ve bunun somut şekli burjuva iken Osmanlıda toplum yararını kendi çıkarından üstün tutan kanaatkâr insan tipini idealize ettiğini* belirtmiştir. Ona göre *“Bu ideal tip sistemin bozulmasıyla zayıflasa bile hayatiyetini sürdürmüştür. Bu yüzden tecrübe birikimini önemseyen Osmanlı sisteminin batıdaki aydınlanma zihniyetinin getirdiği gelişmeci-ilerlemeci yaklaşımla çatışmasını, geleneksel yapıyla ilişkilendirmek mümkündür.”* Sayar'da bu noktada açıklamalara ek sayılabilecek bir yaklaşım sergiler. Ona (2000: 129-155) göre Osmanlı iktisadi hayatı Batı'nın kapitalizmi doğuran unsurlarından merkantilizme oldukça yabancı, hatta bazı özellikleri ile karşıydı.¹² Dolayısıyla bunda tesadüfî bir farklılık değil, köklerini zihniyet dünyasından alan bir bakış açısı vardı.

Ahi Birliklerinin doğru anlaşılmasının, klasik Osmanlı toplum ve iktisadi yapısını kavramak için gerekli olduğu açıktır. Bu bağlamda, Ahi teşkilatının hem sosyo-kültürel hem de sosyo-ekonomik olarak nasıl bir düzenlilik sağladığını anlamak, yaşadığı dönemdeki toplumsal olduğu kadar iktisadi rolünü de anlamayı sağlayacaktır. Örneğin, *Ahiliğin altı açık (cömertlik, tevazu, alçakgönüllülük, bencil olmama ve uyanıklık) ile altı kapalı (şalvarla ilgili, mide ile ilgili, dil ile ilgili, kulak ve göz ile ilgili, el ve ayak ile ilgili, hürs ile ilgili) kurallarını bilmek* (Güllülü, 1977: 94-95), kurumsal değerleri dolayısıyla toplumsal değerler dünyasını ve bunun iktisadi faaliyetleri nasıl etkilediğine ilişkin fikir sahibi olunmasını kolaylaştıracaktır. Yine, Ahi teşkilatında gerek ustanın çırak almasını birliğin belirlemesi, gerekse üretilen mamulün üreticiden doğrudan tüketiciye ulaştırılarak aracının önlenmesinin sermayenin oluşmasının engellediği belirtilmiştir (Güllülü, 1977: 130-131, Tabakoğlu, 1996: 153). Bununla ilgili alınan bir diğer önlem ise “ihtikâr” olarak adlandırılan “bir malın fiyat olarak ucuz piyasadan fiyat olarak daha yüksek bir piyasaya aktarılmasının” yasaklanmasıdır. Genç bu durumu “provizyonizm” ve “gelenekçilik” ilkeleri ile ilişkilendirmiştir. Yani Osmanlı piyasasında her zaman bolluk ve ucuzluğun bulunması provizyonizm, bu sistemin herhangi değişim (artış-eksiliş) olmaksızın sürmesini de “gelenekçilik” olarak adlandırmıştır (Genç, 2007; 45-48). Bunun düzenli bir piyasa oluşturmak için önemi bugün bile kolaylıkla anlaşılabilir. Bütün bu durumlar da yukarıda değinildiği gibi Batı tipi bir burjuvazi sınıfının oluşmasını engellemiştir.

Şehirdeki yaşamın önemli bir parçası olan tüccarların durumu da bu noktada tanımlanmaya muhtaçtır. Çünkü tarihsel olarak Doğu toplumunda tüccar; *şehirlerdeki az sayıda, transit yollar üzerinde ise sayılarının kısmen arttığını söylediği tüccarları rasyonel düşünen, kar amacı peşinde koşan tipten oldukça uzaktır.* Ülgener'e göre tüccarlar; *“bugünün rasyonel müesseselerine yakıştırılan dakik bir hesap ve defter tutma alışkanlığı, normal bir kapital yatırım ve işletmesinin vereceği kar şanslarını hesaba katarak faaliyetlerini ayarlamak alışkanlığı vs. yerine macera hevesi, ayak basılmamış memleketler görmek, unutulmadık servetlere kavuşmak merakı, hatta sırası gelince vurgun ve baskın arzusuna sahiptir. Öyle olduğu içindir ki gerek deniz aşırı seferler gerek uzun kervan yolculukları, normal vasıtalarla ziyade zorlu ve hasin tedbirlerle çok kere orta baskınlarla ve soygunlarla beraber yürümüştür (s.63-64).”* Buradan hareketle tüccarların da yine Batı'daki burjuvazi sınıfının ortaya çıkışını sağlayacak bir ticari zihniyetten uzak oldukları sonucuna ulaşılabilir. Çünkü *Osmanlı toplumunda kapitalist anlayışta olduğu gibi “insan ekonomi için” değil, “ekonomi insan için”dir. Bu da kendini, “ekonominin amacının insan refahını arttırmak olduğu” ilkesinden hareketle önce piyasalarda yeterli malın bulunması şeklinde göstermiştir* (Tabakoğlu, 1996: 15).

Ülgener'in cümleleri ile *“Ortaçağın cemiyet hayatı, iktisadi faaliyetlere en fazla bağlı olmaları gereken sanat ve ticaret erbabı da dâhil olmak üzere, kıymet ölçülerini henüz maddleşmemiş bir dünya görüşünden alıyordu. Bu görüş bir tabakadan diğerine geçtikçe, az-çok derin farklar göstermesine rağmen, hepsi de “meta-ekonomik” bir düşünce temeline bağlı kalmakta birleşmiştir (s.69).”* Ülgener bunu “gelecek kaygısızlığı” olarak tanımladığı nedene bağlamıştır. *“Bunda, hepsinin*

¹² Anti-merkantilizm olarak adlandırılacak bu özellikler; “bireyin oluşma yollarını tıkayan bir devlet felsefesi”, “mülk üzerinde kurulan tasarruf fikri”, “sivil toplum-politik toplum çatışmasına fırsat verilmemesi”, “toplum dayanışmacılığının varlığı”, “iktisadi faaliyetleri geliştirecek ilmi faaliyetlerin devlet-padişah nezdinde kontrolü” olarak sayılmıştır.

gelecek kaygısızlığının olmasının etkili olduğu söylenebilir. Bu gelecek kaygısızlığının gerçek saikleri arasında yer aldığı görülür. Henüz uzak bir istikbale devredilebilecek kadar çeşitlenmemiş olan ihtiyaçlar, yine uzak bir istikbalin şanslarına adım uyduramayacak kadar basit istihlal tekniği ve nihayet uzun vadeli hesaplar daima boşa çıkaran emniyetsizlik faktörü vardır (s.80).” Bu görüş şunla özetlenebilirdi: “mal ömrün huzuru ve asayışı içindir; ömür mal cem eylemek için değildir” (s.84). Sayar da (2001:126) benzer bir yaklaşımla, Osmanlı-Türk insanının iktisadi maddeye dokunmadığını, hep “geçimlik” ve “götürü” bir anlayışı sürdürdüğünü, bunu da yeni gün (yevm-i cedid) yeni rızık (yevm-i rızık) olarak formüle ettiğini bildirmiştir. Bu bakışın en açık göstergesi “Sana mı ismarladık bu yalan dünyayı” olmalıdır.

Osmanlı toplumunda el işçiliği ve sanatkârlığının çokça önemsendiği üzerinde durulmakla birlikte bunu toplumun zihniyet dünyasından kaynaklı olarak güçlü bir biçimde açıklamak söz konusudur. Ülgener, “Bütün bu sebeplerle el işçiliği, ani kazançların çok üstünde bir değere sahipti. Hatta sahibini aza kanaate ve tevekküle zorlanmakla bir nevi terbiye edici, nefis körletici fonksiyonu vardı” (s.95) demiştir. Bu düşüncenin mesleki bir örgüt görünümündeki Ahi birliklerinde şu şekilde karşılığını bulduğu görülmüştür: “Hırs kapısın bağlaya, kanaat ve rızık kapısın aç, tokluk ve lezzet kapısın bağlaya, açlık ve riyazet kapısın aç, halktan yana kapısın bağlaya, hak kapısın aç” (s.97).

İktisadi faaliyetlerin toplumun zihniyet dünyasından etkilenmesi düşüncesine ilişkin verilecek bir örnek nedense çoğunlukla tüketim olgusuyla birlikte orta çıkmaktadır. Bunun bir de üretim boyutunun olabileceği bugünün insanının aklına pek gelmemektedir. Oysa ortaçağ ya da klasik Osmanlı dönemi iktisadi faaliyetlerinin özellikle üretim boyutunda zihniyetin oldukça etkili olduğunun, bunun üretilecek mamulün pratik ahlakla uyuşmasından (haram olmamasından) çok daha fazla bir anlama sahip olduğunu Ülgener vurgulamaktadır. Şöyle ki bir meslek loncasına dâhil olan sanatkâr başta olmak üzere yaygın olarak “iş başına ne kadar geç gidilir ve oradan ne kadar erken dönülürse o kadar hayırlı ve selametli bir yol tutulmuş olurdu” düsturu paylaşılmıştır. “Ehli sük yani çarşı ehli pazara ve çarşıya gide lakin geç gide ve çarşıdan evine geldikte bir miktar herkesten erken gele” maksat, esnafı mutad iş saatlerinden, fazla çalışıp komşu kısmetini ayağa düşürmek –yaran payına sarkmak- gibi kirlili ve zararlı bir rekabet yolundan uzak tutabilmektir” (s.98–99). Bu durumu sanatkâr ya da esnafın oto kontrolünden olduğu kadar belki daha fazla cemaat yaşamının getirdiği bir zorunluluk olarak da algılamak mümkündür. Fakat sebebi ne olursa olsun böylesine bir sistemin kurulmuş olması kültürün iktisadi yaşamı biçimlendirmesinden başka bir anlam taşımaz.

Ülgener, ortaçağ kurumlarındaki durağanlık ve içine kapanıklılığı dile getirdikten sonra sanatkârların yatay geçişlerinin oldukça zor olmasının nedenleri üzerinde durmuştur. “Fert ve sanat arasında bir istihlal şubesinden diğerine kolaylıkla ve seyyal surette yer değiştirmeyi imkânsız kılan bu organik bağlılık tam manası ile bir ortaçağ hususiyetidir” (s.101). “Buradan amaç, kendine uygun bir sanat seçmek, fakat bir kere oraya ayak bastıktan sonra sabır ve teenni ile tam bir olgunluğa, kelimenin hakiki manasıyla sanatkârlığa ermektir” (s.103). Bu da teslimiyetle olabilirdi. “okumakla yazmakla olmaz ta üstaddan görmeyince” düsturuna göre hareket gerekirdi. “Bütün bu misaller şahsi irade ve zekânın derin bir mutavvat ve teslimiyet ruhu önünde ne kadar geriye atılmış olduğunu göstermiştir. Teslimiyet ve namuradlık yolundaki öğütlerle yalnız tarikat ve esnaf teşekküllerinin alt kademeleri değil, aynı zamanda manevi nüfuz ve iktidar sahiplerinin diledikleri tarzda-hatta imkân buldukları zaman siyasi kıyamlar ve ihtiraslar uğruna- kolayca işleyip yoğuracakları bol, uysal bir insan malzemesi hazırlanmış ve önlerine serilmiştir” (s.115–116).

Ülgener’in iktisadi faaliyetlerin ortaya çıkması ve biçimlenmesinde bir etmen olarak sosyo-politik, kültürel ve zihniyet açısından sunduğu bu açıklama ve tasvirlerin, ortaçağın ve dolayısıyla klasik Osmanlı döneminin iktisadi ve toplum yapısını anlamak için ipuçları verdiğini söylemek mümkündür. Bunun özellikle lise tarih öğretiminde klasik Osmanlı dönemi sosyo-ekonomik yaşamını öğretmek için önemli fırsatlar sunabileceği söylenebilir.

SONUÇ

Türkiye’de ortaöğretimde yer alan tarih derslerinin planlanmasından öğretimine, değerlendirilmesine kadar pek çok sorunu yaşadığı gerek çeşitli araştırmalar¹³ gerekse yaptığımız gözlemler sonucunda

¹³ Ortaöğretim tarih derslerinde yaşanan sorunlara ilişkin yapılan çalışmalardan genel sorunlara dönük fikir verici olarak bakınız: Mustafa Safran, (1992), Ortaöğretim Kurumlarında Tarih Öğretiminin Yapı ve Sorunlarına

fark edilmiştir. Bu sorunların en önemlilerinden biri de öğretim sürecinde paylaşılan içeriğin askeri ve siyasi ağırlıktan kurtarılamamasıdır. Bu durumun halk muhayyilesinde tarih derslerinin olduğu kadar tarih biliminin de sadece savaş ve anlaşmalardan ibaret bir bilim ve konu alanı olarak anılmasını doğurduğunu söylemek mümkündür. Askeri ve siyasi tarihin tarih derslerinde bu denli yoğun ve vurgulu yer almasının, tarihin diğer cepheleri olan sosyal, iktisadi ve kültürel kısmının hakkıyla yer bulmasını engellediği söylenebilir. İşte tarih öğretiminde yer bulamayan bu veçhelerden biri de iktisat tarihi bahsidir.

Tarihte Türk toplumunun iktisadi faaliyetlerinin neler olduğu, bunların nasıl ortaya çıktığı, nasıl geliştiği, hangi kurumları ortaya çıkardığı sorularına lise tarih programı ve ders kitaplarından yeterli cevabı bulmak pek mümkün gözükmemektedir. Programın bütününe göre iktisatlık konuların oransal olarak azlığı yanında belki daha da önemli sorun, iktisat konularının salt bir bakış açısıyla ele alınmasıdır. Yani bu kurumları ve faaliyetleri ortaya çıkaran sosyo-kültürel nedenler ve arka planda yer alan zihniyet dünyasının ele alınmaksızın anlamak mümkün gözükmezken mevcut durumda neredeyse sadece bu iktisadi faaliyetlerin sonunda ortaya çıkan kurumlar aracılığıyla bir iktisadi tasvir yapılmaya çalışıldığı görülmüştür. Oysa özellikle geleneksel (modernizm öncesi) olarak adlandırılacak zihniyet dünyası ve değerlerini anlamaksızın özellikle klasik Osmanlı dönemi iktisadi ve sosyal olaylarını anlamak mümkün olmayacağı söylenebilir. Bu bağlamda, iktisat tarihini toplumların zihniyet dünyaları ile ilişkilendiren çalışmaların önemli olduğu düşünülmektedir.

Dünya’da zihniyet-iktisat ilişkisini çarpıcı bir biçimde ele alan Weber iken bu isim Türkiye’de Ülgener olmuştur. Ülgener uzun zaman süren çalışmasında Türk toplumunun ortaçağı ve çözülme dönemlerinin karakteristik özelliklerinden hareketle iktisadi faaliyetleri ve yapılarının bir analizini yapmaya çalışmıştır. Bu çerçevede halkın pratik ahlakını yansıttığını düşündüğü edebi metinlerden yararlanmıştır. Weber’in kanıtlamaya çalıştığı; kapitalizmin ortaya çıkışında olduğu gibi ortaçağ toplumunda iktisadi faaliyetlerin pratik ahlaka bağlı olarak şekillendiği tezinden hareket eden Ülgener, Osmanlı iktisadi yaşamının değerler dünyasıyla ilişkili olduğu bulgusuna Osmanlı toplumuna ait edebi eserleri incelemeleri sonucunda ulaşmıştır. Çalışmalarında Osmanlı toplumu ve bu toplumda baskın olarak hissedilen insan tipinin ekonomik üstü (meta-ekonomi) düşünen ve yaşayan bir tip olduğu yargısına ulaşmıştır. Tabakoğlu’nun değerlendirmesi ile yorumdan daha çok bilgiye dayanan çalışmaları ile tanınan Genç (2007: 68-76) ise Ülgener’e benzer bir yaklaşımla ve Osmanlı iktisadi faaliyetlerini etkileyen zihniyetin; devletin toprakları halka eşite yakın dağıtımına, esnafın birbirlerine yakın büyüklükte dükkana sahip olmalarına, rekabet ve çatışma yerine işbirliği ve dayanışmanın, aşırılık yerine itidal ve hoşgörü değerlerinin benimsenmesine ve doğayla barışık bir yaşam anlayışına sahip olmalarına dayandığını bildirmiştir. Biz ise bu çalışmada bu bulgulardan hareketle, liselerde klasik Osmanlı dönemi iktisadi yaşamının anlaşılması için klasik Osmanlı zihniyet dünyasının bilinmesi gereğine dikkat çekmeye çalıştık.

Sonuçta, klasik dönem Osmanlı döneminin iktisadi faaliyetlerini değerler dünyasıyla ilişkili bir bütünlük içinde anlamlandırabilmek için Ülgener’in yapmış olduğu çalışmanın bir pencere açtığını, bu pencerenin özellikle Genç ve Tabakoğlu’nun katkılarıyla da daha da genişletilerek bugün ders kitaplarına yansıyan indirgemeci, parçacı yaklaşımdan kaçınılarak bütüncül bir yaklaşımla daha çağdaş ve anlamlı bir tarih öğretimi yapılabileceği iddia edilebilir. Böylelikle tarih dersleriyle, öğrencilerin tarihsel bir bilinç geliştirebilmeleri için toplumlara göre farklılaşan “zamanın ruhu”nun (zeitgeist) kavratılması da mümkün olabilecektir.

KAYNAKÇA

- Ata, B. (1999). İngiltere’de Piaget ve Bruner’in Görüşlerinin İlköğretimde Tarih Öğretimine Yansımaları Üzerine Bir Araştırma, IV. Ulusal Sınıf Öğretmenliği Sempozyumu, Denizli.
- Aysevener, K.; Barutca, E. M. (2003). Tarih felsefesi, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Burke, P. (2002). Fransız tarih devrimi: Annales okulu, (Çeviren: Mehmet Küçük), Ankara: Doğu-Batı Yayınları.
- Genç, M. (2007). Osmanlı imparatorluğu’nda devlet ve ekonomi, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Güllülü, S. (1977). Ahi birlikleri, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- İsmayıl H. (1933). Tarih ve terbiye, İstanbul: Semih Lütfi Sühulek Kütüphanesi.

İlişkin Bir Araştırma, Ankara: (Yayımlanmamış Araştırma); Mustafa Safran, (1993), “Değişik Öğrenim Basamaklarında Tarih Becerisine İlişkin Tutumlar Üzerine Bir Araştırma”, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, S.4.

- Özlem, D. (1996). Tarih felsefesi. İstanbul: Anahtar Yayınları.
- Safran, M. (1992). Ortaöğretim kurumlarında tarih öğretiminin yapı ve sorunlarına ilişkin bir araştırma, Ankara: (Yayımlanmamış Araştırma).
- Safran, M. (1993). Değişik Öğrenim Basamaklarında Tarih Becerisine İlişkin Tutumlar Üzerine Bir Araştırma, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, S.4.
- Sayar, Ahmed Güneri (2000). Osmanlı iktisat düşüncesinin çağdaşlaşması, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sayar, A. G. (2000). Osmanlı'dan 21. yüzyıla ekonomik, kültürel ve devlet felsefesine ait değişimler, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Seyyar, Ali (2007). Sosyal tarih nedir? Online: <http://www.sosyalsiyaset.com/documents/st.htm> 10.10.2007 tarihinde alınmıştır.
- Tabakoğlu, A. (1996). Osmanlı iktisat sistemi, Osmanlı Ansiklopedisi içinde 9–187 sayfalar, (Editör: Bekir Şahin), İstanbul: İz Yayıncılık.
- TDK, Güncel Türkçe sözlük, <http://www.tdk.gov.tr/TR/SozBul>. 23.09.2007 tarihinde alınmıştır. Torun, İ. (2002). Kapitalizmin zorunlu şartı “Protestan ahlâk”, C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 3 (2), 89-98.
- Ülgener, S. F. (2006). İktisadi çözümlenin ahlak ve zihniyet dünyası, İstanbul: Derin Yayınları.
- Web 1: <http://tr.wikipedia.org/wiki/> 23.09.2007 tarihinde alınmıştır.
- Web 2: <http://www.titap.org/> 23.09.2007 tarihinde alınmıştır.
- Weber, M. (1993). Sosyoloji yazıları, (Çeviren: Taha Parla), İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Weber, M. (1997). Protestan ahlakı ve kapitalizmin ruhu, (Çeviren: Zeynep Aruoba), İstanbul: Hil Yayınları.
- İNCELENEN MÜFREDAT PROGRAMLARI**
- İlköğretim sosyal bilgiler dersi 6–7. Sınıflar öğretim programı. (2005). Ankara: Devlet Kitapları Basımevi,
- Lise tarih dersi programı (9–10 Sınıf), online: <http://ttkb.meb.gov.tr/ogretmen/modules>. 25.09.2007 tarihinde alınmıştır.
- İNCELENEN DERS KİTAPLARI**
- ÇETİN, N. ve Diğerleri (2006) Liseler için genel Türk tarihi, Ankara: MEB Yayınevi.
- MADEN, M. ve Diğerleri (2007) Tarih lise 1, Ankara: MEB Yayınevi.
- CAZGIR, V. ve Diğerleri (2006) Tarih lise 2, Ankara: MEB Yayınevi.